

Жанна Янковська

Специфіка українських народознавчих досліджень по розробці народного календаря представниками діаспори у ХХ столітті (К. Сосенко, С. Килимник, О. Воропай)

У ХІХ столітті такі відомі вчені, як М. Максимович, Я. Головацький, П. Чубинський розпочали роботу із укладання та дослідження українського народного календаря. На початку ХХ століття українські дослідники продовжували їхню працю, готуючи більш комплексне та ґрунтовне видання на цю тематику. Проте план так і не було реалізовано через репресії. І перше більш-менш цілісне опрацювання народного календаря в Україні здійснив В. Скуратівський, видавши у 1993 році «Місяцелік». Проте уже в 90-х роках з'являються невідомі до цього у нас фундаментальні джерельно-аналітичні праці з цієї галузі народознавства, підготовлені представниками української діаспори у різні роки ХХ століття і видані за кордоном, за винятком дослідження К. Сосенка. Окрім названої, це праці С. Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» та О. Воропая «Звичаї нашого народу», що до сьогодні залишаються найбільш повною джерельною базою для наукових досліджень з цієї тематики.

In 19th century such famous scientists as M. Maksymovych, J. Holovackiy, P. Chubynskiy started work, connected with creating and research of Ukrainian folk calendar. At the beginning of 20th century Ukrainian scientists went on working, preparing more complex and full calendar. But the plan wasn't realized because of repressions. The first full folk calendar was created by V. Skurativskiy, who printed «Misyacelik» 1993. But in the 1990s unknown core analytical works from this sphere of folk science, prepared by representatives of Ukrainians abroad in different years of 20th century appeared, printed abroad, except the research of K. Sosenko. Another investigations are works by S. Kylymnyk «Ukrainskiy rik u narodnykh zvyhajach v istorichnomy osvittlenni» and of O. Voropay «Zvychai nashogo narodu», which are the most full source for scientific research of this topic till now.

К. Сосенко, С. Килимник, О. Воропай – вчені із світовим ім'ям, які стали відомі в Україні зовсім недавно, зокрема після перевидання у нас, вже за часів незалежності, їхніх праць із дослідження народного календаря, написаних протягом ХХ ст. в еміґрації. Але і досі є дуже мало відомостей про специфіку цих праць, та і про самих вчених. Маємо надію, що наша розвідка бодай на трохи зменшить дефіцит таких відомостей, допоможе їх систематизувати. Такими є мета і завдання цієї статті. Аби зрозуміти, наскільки зазначена проблема є важливою для нас, заглянемо дещо в її передісторію.

Зародившись у надрах складного для України ХІХ ст., наша народознавча наука поступово та нерівномірно проходила шлях становлення та розвитку: спочатку як збирацько-видавнича діяльність окремих свідомих представників української інтелігенції, з часом – як аналітична порівняльно-історична наука, наближаючись до більш глибоких теоретичних досліджень у галузі фольклористики та етнографії, виходячи на етнологічний рівень. Серед основоположників українського народознавства не можна не згадати імена М. Цертелєва, А. Максимовича, А. Метлинського, П. Лукашевича, П. Куліша, С. Носа та багатьох інших.

Цікавилися науковці й укладанням народного календаря, розуміючи значення такої праці для збереження духовності народу. До початку ХХ ст. найбільш повною розвідкою в цьому плані була праця Я. Головацького «Поділ часу в русинів», що, вважаючись вузькорегіональною, все ж, була добрим початком, але не могла претендувати на всеохопність. Відомий вчений М. Максимович, розробляючи цю тематику, не встиг завершити свого цікавого в цьому плані дослідження «Дні і місяці українського селянина», розробивши лише чверть року (березень, квітень, травень та окремі помітки ще по двох місяцях [6]. Відомо, що працював над цією тематикою і П. Чубинський, зібравши досить велику кількість матеріалів у північно-західних районах України. Проте опрацювати й систематизувати ці записи йому не вдалося через заслання.

За згадками вчених, зокрема і дослідника В. Скуратівського у 20-х роках ХХ ст. Всеукраїнською академією наук, зокрема членами її етнографічної комісії було розроблено проект для укладання наукового комплексного дослідження по укладанню народного календаря. Як зазначено, «вони розробили і розіслали майже в усі села детальні анкети-запитальники з найрізноманітніших сфер

матеріальної і духовної культури. На їхнє прохання відгукнулося понад 15 тисяч респондентів» [7, с. 11]. Відомо, що в той час майже у всі регіони, до того ж, було споряджено спеціальні експедиції, під час яких зібрано велику кількість польових матеріалів. Але працю по завершенню їх систематизації закінчити не вдалося через репресії, які розпочалися з приїздом на Україну Л. Кагановича та через антинаціональну політику радянського уряду. Втрати були дуже великі як серед науковців, так і серед дописувачів. Відповідно, планам і по написанню зазначеної праці, та й взагалі стосовно розвитку української народознавчої науки знову не судилося стати реальністю.

Лише за часів так званої «хрущовської відлиги» у кінці 50-х– на початку 60-х р. «колектив Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України зробив першу спробу в цьому напрямку. Було підготовлено історико-етнографічну монографію «Українці», в якій побіжно використовувалися й фрагменти народної календарності» [7, с. 11]. До відомостей В. Скуратівського додамо, що повна назва праці «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія». За радянської влади в наукових дослідженнях про неї мало згадувалося, а перевидано її було у 1992 році [9].

Після цього видання та зміни державного керівництва знову наукова праця в цьому напрямку майже не проводилася, принаймні, зовсім мало що публікувалося. Пам'ятаю, як буквально за кілька днів у 1988 р. з полиць книжкових магазинів була продана «Берегиня» В. Скуратівського. І вже на початку 90-х одна за другою з'являються праці цього ж автора «Місяцелік», «Дідух», «Покуть» та інші.

Але, виявляється, працю по укладанню українського народного календаря не було перервано. Її, так само, як і національну традицію іконописання, підхопили і продовжили українці, що волею долі опинилися за кордоном. Варто, мабуть, процитувати слова самого автора про враження від першого знайомства із цими виданнями, приведені у «Місяцеліку»: «Я погрішив би істиною, якби оминув мовчанкою такий факт. Рукопис «Місяцеліку» уже було підготовлено і передано до видавництва у 1990 р., як мені випала нагода побувати в Канаді. І яке було здивування, коли я побачив на власні очі книжки з цієї тематики. Маю на увазі п'ятитомну збірку С. Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» та двотомник О. Воропая «Звичаї нашого народу». Обидва автори, пе-

ребувачи в еміграції, підготували цікаві наукові дослідження, що так чи інакше стосуються українського агрокалендаря. Звичайно, вони також не повністю висвітлюють цю проблему, але введений в обіг численний фактичний матеріал суттєво розширює діапазон календарної обрядовості. Це ж певною мірою стосується і... розвідки Митрополита Іларіона «Дохристиянські вірування українського народу», що також з'явилася за кордоном» [7, с. 11]. Чомусь про працю К. Сосенка «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера» В. Скуратівський не згадує. Очевидно, чи не був знайомий із нею ще на той час, чи вважав неповною, оскільки автором аналізувалися лише різдвяно-новорічні свята, до того ж, більше з погляду символіки, ніж просто календаризації чи опису обряду.

Враховуючи час виходу «Місяцеліку» (початок (90-х), автор зазначає: «Аналізуючи сучасний стан науки, мусимо визнати, – вона в зародковому стані. Нинішні етнографічні потенції на Україні не викликають оптимізму, оскільки на сьогодні практично нема національної школи, майже повністю втрачено спадкоємність і подвижництво, відсутня методологія досліджень, теоретичні критерії культури» [7, с. 12].

Проте можна стверджувати, що за останні два десятиліття у незалежній Україні ситуація дещо змінилася. Зазначена тематика не оминається увагою науковців, вироблена певна методологія і напрямки дослідження, що стосуються саме календарної обрядовості і фольклору. Зокрема, такі роботи виконувалися під керівництвом проф. Л. Дунаєвської (зокрема, захищена кандидатська дисертація Л. Сорочук «Система поетичного моделювання світу в календарно-обрядовій поезії»), проф. В. Давидюка, який і сам має дослідження, дотичні до цієї тематики, та інших. Але праці К. Сосенка, С. Килимника та О. Воропая, які вийшли у різні роки ХХ ст. в еміграції (за винятком дослідження К. Сосенка), до сьогодні не лише не втратили свого значення, але і найчастіше є базовим джерельним матеріалом для теоретичних досліджень у цій галузі.

Кожна із цих праць має свої особливості. Хронологічно найраніше із них вийшла праця К. Сосенка «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера» – у 1928 р., накладом автора у Львові. Це не зовсім діаспорна праця, хоча оминати її увагою тут не можемо, оскільки вона є вагомим та своєрідно-доповнюючою до двох наступних, які будемо аналізувати. Власне, за кордоном вчений провів небагато часу – в Польщі, у Кракові, трохи більше двох років (1878–1879). Але дослідження побачило світ у час, коли Західна Україна ще не була приєднана до Центральної. А після приєднання у 1939 р. український читач цієї книги на полицях книгарень та бібліотек не побачив, поки вона не була перевидана у Києві уже в 1994 р. [8].

Для короткого окреслення біографії К. Сосенка вдалося скористатися архівними даними, зокрема, його власноручно написаною автобіографією, яка зберігається у фондах НТШ м. Львова [10], де зазначається, що народився він 8 лютого 1861 р. в с. Межигірці біля Галича. Батько був «католицьким парохом», обоє батьків були із «священничої родини». Стосовно своєї першої освіти він пише: «До народної (вселюдної, т. зв. нормальної) школи ходив я в Галичі. Гімназійну науку вчився я в Станиславові, де зробив іспит зрілості в 1878 (в 17 році життя)» [10]. Тут він пише, що любив дуже Шевченкового «Кобзаря» і багато із нього знав напам'ять. Добрими словами згадує К. Сосенка своїх

гімназійних учителів Євгенія Желехівського та Уласа Целевича, які розвинули у нього любов до «українського письменства», «українського слова», «української історії». У гімназійні роки К. Сосенко належав до таємного патріотичного гуртка «Українська громада». У цей же час, будучи ще студентом, він веде систематичні записи з етнографії, фольклору, робить описи побуту народу. Також є згадка про те, що записи народних пісень із с. Межигірці та з Лемківщини він у 1892 р. віддав проф. О. Огоновському, але припускає, що у воєнні роки ця збірка десь пропала.

Під час навчання у гімназії яскраво проявився талант К. Сосенка до малювання, тому після її закінчення у 1878 р. він їде до Кракова на студії із малювання, а разом у Краківському університеті слухає курси із філософії, історії, археології, польської літератури. Але хвороба очей змусила К. Сосенка у 1879 р. залишити малярство. Він повертається до Львова і вступає до католицької духовної семінарії. Його постійно цікавила філософія та філологія, захоплювала популярна на той час серед молоді ідея «ходіння в народ», аби «працювати над його культурою, освітою та просвіченістю і національним політичним освідомленням». Але, як констатує він пізніше, «тяжка апостольська праця українського священника вже зовсім унеможливила роботу письменника, наукову» [10]. Після війни він студював іраністику та арабістику, вважаючи, що українська історія та культура пов'язані із ними, мав навіть у цьому плані праці лінгвістичного спрямування.

Ще пізніше він починає займатися етнологічними дослідженнями. Стосовно цього сам К. Сосенко зазначає: «В останніх літах (1922–1933) звернув я увагу на етнологічні світові праці та виспеціалізувався в ділянці етнологічних наук» [10]. Найбільш вагомим результатом цієї праці і стало згадане вище дослідження «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера». Була ним написана ще й праця «Староукраїнський Великдень», та так і залишилася в рукописі. На тему давніх українських вірувань він мав невеликий за обсягом розвідки «Про містику гаїлок» та «Праджерело українського світогляду». Проте пізніше він сам писав про помилковість своїх окремих поглядів, зокрема стосовно первинності культури місяця у слов'ян. Пізніше друкує статтю «3 проблем місячних назв на Україні».

Окрім цього, К. Сосенко був лікарем-гомеопатом, також зі своєю донькою Софією досліджував вишивки у с. Конюхи, де прожив більше 30-ти років [11].

Як зазначалося вище, найбільш цінною у його творчій спадщині є праця «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера». У ній він не лише аналізує, порівнює, намагається розкрити глибинний зміст зимових свят, акцентує на унікальності українських колядок та щедрівок, але і через призму цих свят, фольклорних текстів намагається показати культурно-історичні основи життя і світогляду українців. А проблему автохтонності нашого народу він вирішує за допомогою трактування його космогонічних уявлень.

Специфіка названої праці полягає не тільки і не стільки у збиранні та публікації місцевого фольклорно-етнографічного матеріалу, скільки у теоретичному осмисленні цих записів на рівні символіки та спробі лінгвістично-семантичного і компаративного аналізу. Саме тому, перш ніж аналізувати безпосередньо різдвяно-новорічні традиції, фольклор та їх символіку, він апелює до проблем про основи староукраїнських свят, походження українців, давньої культури слов'ян, релігії, намагається визначити

східні та південні впливи на нашу культуру, проектуючи аналогії із народами Сходу, намагається потрактувати найосновніші свята староукраїнського календаря. Тому зазначена праця бачиться як комплексне дослідження, оскільки до аналізу залучено велику кількість джерел та порушено багато проблем стосовно пізнання та аналізу реалій народної культури.

Доктор історичних наук М. Чмихов у передмові до репринту праці К. Сосенка, що вийшла у 1994 р., пише: «Частина висновків К. Сосенка може бути кваліфікована як безумовні наукові відкриття. Зокрема, це стосується його усвідомлення глибоких дохристиянських зв'язків населення України і Близького Сходу». Разом з тим вражає «інтелігентність» його твору: глибоке знання фольклору та етнографії багатьох народів світу, сміливість та гнучкість думки у ній досить виразно поєднуються з науковою скромністю автора» [12, с. IV].

Праця С. Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» не менш унікальна по своєму на зазначену тематику. Вона вийшла у Вінніпезі 1955 р. А перевидана була 1994-го. Дуже влучну та лаконічну анотацію до першого тому першої книги репринту написав автор передмови проф. В. Яременко: «Унікальна енциклопедична праця видатного дослідника української етнографії та етнології із зарубіжжя дає можливість кожному заглянути в далекі віки назад і тим самим реалізувати знаменне сократівське «Пізнай самого себе», відчутти себе нацією, що з правіків належить до могутньої і прекрасної у своїх барвах європейської цивілізації» [13, с. 2].

С. Килимник – людина надзвичайної працелюбності й таланту. Народився він чи то 24 грудня 1889 р., чи 5 січня 1890-го (різні джерела подають різні дати) у с. Якушинці Вінницької області. Навчався у Вінницькому вищому педагогічному інституті та деякий час у Харківському університеті. Працював на викладацькій роботі, недовго у Наркомосі УСРР. Після Другої світової війни змушений був емігрувати. Спочатку 4 роки проживав в Австралії, а з 1949-го – у Канаді. На жаль, його біографія є ще недостатньо досліджена та описана. Серед науковців (в основному еміграції) він знаний як історик, етнограф, педагог. Був дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та Української вільної академії наук. Помер 1963 р. в Торонто. Думається, велику цінність та цікавість для науковців зараз становить архів ученого, який знаходиться в Торонто, оскільки містить багато досліджень, які, попри велику кількість друківаних праць, ще залишаються ненадрукованими та недослідженими.

Все ж найважливішою його студією вважається етнографічна праця у 6-ти томах «Український рік...», 6-й том якої до цього часу зберігається в рукописі.

Хоча сам С. Килимник у передньому слові до першого тому називає свою працю скромною, для українців, навіть у 1994 р., в плані інформативності та дослідження народного календаря вона явилася розкішним дарунком і користується великим попитом як серед масового читача, так і серед науковців. Уже в 50–60-рр. ХХ ст., знаючи ситуацію в Україні із народознавчою наукою, він ставить перед собою важливе завдання: «...Я хочу допомогти читачам усвідомити велетенське значення української етнографії та етнології, як основи первісної культури, як науки, що правдиво висвітлює й допомагає нам зрозуміти нашу історію та показує світові нашу стародавню культуру» [4, с. 9].

Праця справді енциклопедична та унікальна, є результатом більш як півтора десятка років роботи, охоплює ма-

теріал різних регіонів України. Мабуть, автору можна було б зробити закид у недосконалії паспортизації записів, проте, ознайомившись із книгами, треба спромогтися насамперед на слова вдячності. Варто лише уявити, яка кількість записів була опрацьована та проаналізована [4, с. 9]. Стосовно ж методології та хронологічних рамок самого збирання записів дізнаємося: «Записи та дослідження я переводив, головню, з уст селян патріархів, чоловіків та жінок у віці 85–100 років, а дослідження почав переводити з першого десятиліття нашого сторіччя. При чім, досліджував майже у всіх частинах України» [4, с. 9].

Ця праця є цікавою ще й тим, що містить у собі як первинний матеріал – польові записи, оповіді селян, подані у цитуваннях під час описів обрядів та звичаїв з урахуванням діалектичних особливостей, так і теоретичні дослідження самого автора, осмислення, систематизацію, структурування, класифікацію фольклорного матеріалу, що є також особливо цінним.

У кінці передмови С. Килимник дійсно скромно зазначив: «Своєю монографією я не відкриваю нічого нового, а лише поглиблюю ту працю, над якою чимало наших учених працювали. Але ділянка давньої культури така широка й багатогранна й так іще не досліджена, що у наш вік, поки хоч дещо збереглось, треба занотовувати, треба вивчати, досліджувати; треба дбати про збереження нашої історичної святині – нашої ранньої культури, – задокументувати бодай те, що дійшло до нас. А це допоможе нам пізнати себе, пізнати свій нарід» [4, с. 9]. Ці слова звучать, як справжній моральний кодекс етнографа. Використавши не такий уже й великий досвід попередників по укладанню народного календаря, він представив справді новий і місткий доробок, своєрідну енциклопедію народного життя, значення якої важко переоцінити.

У кінці другої книги перевиданого дослідження подано перелік друківаних праць С. Килимника різного спрямування, у якому маємо 122 позиції та примітку в кінці про те, що численних малих за обсягом розвідок і статей, які містять 15000 і менше знаків, у списку не подано.

Ще один представник української діаспори, який доклав чимало зусиль до укладання українського народного календаря та опису народних обрядів і звичаїв, пов'язаних із ним, – це Олекса Воропай. Основним його дослідженням у цьому напрямку є двотомна праця «Звичаї нашого народу», яку він присвятив своїй матері, зазначивши на початку першого тому: «Моїй матері, що перша навчила мене любити свій край, від щирого серця присвячую» [1, с. 6].

Ми маємо небагато відомостей із загальнодоступної літератури про цього вченого, хоча назване дослідження його є досить відомим. Короткі відомості із його біографії подано в «Енциклопедії українознавства» [3, с. 185], хоч, звичайно, енциклопедична стаття не дає уявлення про всі складнощі життєвого шляху. Не маючи на меті детально описувати біографію дослідника, все ж означимо бодай окремі етапи його життєдіяльності.

О. Воропай народився в Одесі 1913 р. Після закінчення сільськогосподарського технікуму майбутній вчений вступив до Уманського сільськогосподарського інституту, але був відрахований через соціальне походження. Проте прагнення до навчання було дуже сильним, і він вступає до Московської сільськогосподарської академії, яку успішно закінчує 1940 р. з дипломом агронома. Повернувшись на Україну, під час Другої світової війни кілька разів змінював місце роботи і проживання: Вознесенськ, Північ-

ний Кавказ, с. Вороновиця Вінницької області, Західна Україна. У 1944 р. емігрував спочатку до Німеччини, де співпрацював з українськими часописами, а потім (1948 р.) – до Великої Британії (Лондон). Тут він навчався у Лондонському університеті, підготував докторську дисертацію з етнографії України та слов'янських народів (1957), публікується у багатьох виданнях, здобув звання доктора біології (1961), був дійсним членом Королівського антропологічного інституту, Інституту біології та Ботанічного товариства Великої Британії [3, с. 185].

Специфіка його, можливо, найбільш фундаментального дослідження «Звичаї нашого народу», принаймні у галузі фольклорно-етнографічної науки, полягає у тому, що він, описуючи народний календар, подає окремі аналітичні екскурси, при цьому все ж основним завданням вбачає збереження первинного матеріалу (хоч і без паспортної зації польових записів), зібраного ним самим. Стосовно накопичення цих матеріалів у вступній статті до першого тому він писав: «Ця книга написана вже тут, на чужині, але матеріали для неї я почав збирати в Україні з 1937-го р. і продовжував робити це до початку 1943-го. Перебуваючи з 1944 по 1948-й р. у Німеччині, продовжував записи фольклорного та етнографічного матеріалу від людей, які разом зі мною перебували в таборах робітників зі Сходу і в таборах для переміщених осіб» [1, с. 7].

Читаючи вступну статтю до видання «Звичаї нашого народу», яка для автора була фактично програмним документом, дізнаємося, чому, будучи вченим-біологом, подібного М. Максимовичу, він стільки часу, сил, уваги приділяв збереженню та вивченню духовних пам'яток рідного народу. У зазначеній вступній статті вчений намагається осмислити певну термінологію, ввести її в етнологічний обіг. Зокрема, подає кілька визначень поняття «звичай», при цьому більше уваги звертає на змістовно-емоційну сторону (це спостерігається й при описі обрядодій), ніж на формально-наукову, хоча й не оминає її увагою. Наприклад, одне із визначень: «Звичаї – це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а і в історичному минулому [1, с. 9].

Особливість праці О. Воропая полягає ще й у тому, що останньою частиною другого тому є розділ «Український народний одяг», де вчений детально описує народні

строї – різновікові, різностатеві, від головних уборів, прикрас до взуття, верхнього одягу, всьому даючи трактування й описуючи вигляд та застосування. Цей розділ, хоч і може вважатися цілком окремим дослідженням, органічно доповнює і вищезазначену працю.

До висновку. Можливо, ця розвідка вийшла менш проблемною і критичною, ніж хотілося б. Ми можемо зараз уже говорити про те, що праці названих дослідників могли б бути досконалішими, вказувати з висоти сьогодення на їх конкретні недоліки і т. п. Але у даному випадку хотілося загорсти увагу на тому, що на сьогодні, мабуть, спочатку варто глибше проаналізувати ці дослідження та якнайбільше дізнатися про умови їх написання, про самих авторів, які, будучи далеко від України, славили її своєю працею, гордо несли крізь життя імена українців. Адже зазначені праці зараз широко використовуються як емпірична база для теоретичних досліджень. К. Сосенко, С. Килимник, О. Воропай сказали своє вагомe слово, вписали яскраву сторінку у розвиток української народознавчої науки.

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О. Воропай. – К.: Оберіг, 1991. – Т. I. – 456 с. 2. Енциклопедія Сучасної України. – Т. 5. – К., 2001. 3. Енциклопедія українознавства. Словникова частина I, III / Головний редактор проф. д-р Володимир Кубійович. – Paris; New York: Молоде Життя, 1955. – С. 185. 4. Килимник С. Від автора. Вступна стаття до I тому першої книги праці «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні». – К.: Обереги, 1994. – С. 9–10. 5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник – К.: Обереги, 1994. – Кн. I. – 400 с., Кн. II. – 528 с. 6. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина / М. О. Максимович. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К.: Вища школа, 2004. – Частина IV. – С. 402–453. 7. Скуратівський В. Слово про календи / В. Скуратівський. Місяцелік. Український народний календар. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 7–12. 8. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера / К. Сосенко. – К.: Сінто, 1994. – 344 с. 9. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядкування, примітки та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. – К.: Либідь, 1992. – 640 с. 10. Фонд НТШ. – Ф№ 309, оп. № 1, спр. 2160, арк. 133–138. 11. Фонд НТШ. – Ф№ 309, чт. оп. I, ед. хр. № 419, л. п. 38, 39, 83. 12. Чмихов М. Передмова до перевидання / Ксенофонт Сосенко. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – К.: Сінто, 1994. – С. V-VI. 13. Яременко В. Анотація до перевидання 1994 р. Кн. I // Проф. Степан Килимник. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К.: Обереги, 1994. – С. 3–8. 14. Яременко В. Народознавство – наука про націю // Проф. Степан Килимник. Український рік... – К.: Обереги, 1994.